

Temenos

În 2005, am fost sunat de R.F., de la Ambasada Marii Britanii la București. Trebuia să merg la Mănăstirea Horezu, pentru a pregăti, împreună cu o echipă britanică, vizita Prințului Charles în România. Nu era prima și nu avea să fie nici ultima, de atunci încolo. La București m-am întâlnit cu secretarul Alteței Sale și cu comandantul gărzii sale personale. Doar al doilea era o persoană agreabilă, profund serioasă în misiunea sa de cartografiere a terenului, a obiectivelor de vizitat, a traseelor și a posibilelor probleme de-a lungul lor. De primul nu mi-a plăcut decât atunci când și-a cumpărat niște coșuri de nuiiele și, mai târziu, când m-am întâlnit cu prințul însuși. Voi reveni.

Nu știam despre ASR Prințul Charles decât ce știe toată lumea, plus lucrurile pe care le știe, în plus, un arhitect care nu e din Marea Britanie. Una dintre primele cărți pe care mi le-am cumpărat la Oxford a fost a sa *A Vision of Britain*. Din două motive. Primul este acela că știam despre acest volum din istoriile postmodernismului, de felul celei a lui Charles Jencks, cu ale sale genealogii și sute de nume (de acolo aflasem și despre arhitectura organică ungurească, pe care am reîntâlnit-o în 1991 în pavilionul Ungariei la Bienala de la Venezia). Al doilea motiv era acela că volumul avea un preț redus. Asociat cu alți postmoderniști istoriciști, de felul fraților Krier, Prințul Charles scria despre o țară reîntoarsă către un trecut medieval idealizat, cu așezări construite din materiale naturale, joase, redus populate, un fel de teritorii „rurbane” de felul atât de pitorescului country și de britanic. Frații Krier au lucrat împreună cu prințul și la intervenții istoriciste în mari orașe din UK, iar ASR Prințul Charles nu s-a sfiit niciodată să spună deschis ce crede despre cel puțin la fel de britanicul Hi-Tech arhitectural. A dus împotrivirea până la extrem, chiar: nu cu multă vreme în urmă, presa britanică a relatat cum un bun arhitect tehnicist a pierdut o comandă din cauza intervenției contrare a prințului, ceea ce este o eroare nu din partea iubitorului de arhitectură veche, ci din partea Prințului de Wales, succesor la tron.

Activitatea prințului continuă să fie importantă și în Marea Britanie, unde se construiesc comunități după principiile enunțate de Alteța Sa (nu cu mult succes de public sau de critică, aş adăuga, postmodernismul istoricist fiind o direcție expirată de douăzeci de ani și mai bine, pe plan mondial), și în străinătate. Fundații pe care le patronează sau cel puțin le inspiră acționează și în România, după cum cu siguranță știți. Vizitele ASR în România sunt, cu toată discreția cu care se desfășoară, prilej de agitație în mass-media autohtonă.

De data aceasta, urma să descindă la Horezu și, de acolo, să vadă o parte din mănăstirile preafrumoase ale Vâlcei. Ceea ce noi am făcut a fost să explorăm trasee cu puțință de parcurs pe jos de la Horezu la aceste alte lăcașuri de cult ortodox. Am explicat, pe cât de bine m-am priceput, celor doi reprezentanți ai ASR, ce înseamnă Mănăstirea Horezu. Dintr-un lemn, Bistrița, Arnota și toate celelalte care merită și trebuie văzute. Sinteza brâncovenească este la fel de „postmodernă” în sincretismul ei ca și multe dintre teoriile prințului. De asemenea, interesul său pentru confreriile de meșteri masoni operativi, a căror semnătură Vasile Lovinescu o vedea chiar în pictura bisericii de la Horezu, iar Radu Drăgan, în arhitectura palatelor de la Potlogi și Mogoșoaia (în excelentul său articol „Au cunoscut meșterii lui Constantin Brâncoveanu secțiunea de aur?”), putea fi și aici ostoit. Între două vizite la mănăstire, parcurgeam pe jos și în pas forțat pădurile din jur, după sfatul localnicilor și al GPS-urilor din dotarea echipei britanice, căutând trasee de plimbare optime. Prințul Charles are vocație de pelerin și parcurge distanțe mari în marș forțat, folosindu-se doar de bastonul său celebru. Mărturisesc că și renunșasem la ideea de a participa la asemenea marșuri, după ce le-am făcut pe primele două; mi-am jurat în barbă să îi aștept în mașină deși, probabil, discuțiile cele mai interesante vor fi având loc tocmai pe traseu. Așa am parcurs pădurile și mănăstirile vâlcene în trei zile: eu „ușor nedumerit de lipsa evidentă de interes a celor doi britanici pentru arhitecturile dumnezeiești pe care le vizitam și le explicam”, iar ei preocupați de drumuri, logistică, programarea drumurilor și toate celelalte, în strictă colaborare cu echipa SPP, alocată pazei prințului în România. La întoarcere în București, i-am dat secretarului prințului câteva dintre cărțile mele despre spațiul sacru, cu rugămintea de a i le da prințului, ca referință la

contemporaneitatea temei pe care dorea să o exploreze. Eram convins, însă, după cum mi s-a părut de interesat musiu secretarul de ce îi spusese până atunci, că ele, cărțile, vor ateriza în primul coș de gunoi de la Otopeni.

După câțva timp de la această excursie de documentare, am fost sunat din nou de R.F. De la ambasadă. Venise prințul, în cel mai mare secret, la Horezu. Nu mai era nevoie de ghidaj, vizita avea să fie ceva mai scurtă decât se anticipase, dar eram, totuși, invitat la o cină cu ASR. Mă rog. Se alesese praful de planurile mele de ghidaj. M-am prezentat în seara respectivă la Horezu. Mănăstirea era încuiată și își îndeplinea cu cinste, încă o dată, rolul de fortăreață. Eram pe lista sepepiștilor, așa că am intrat. Pentru că îi cunoșteam deja, am aflat câte ceva despre vizită. Tot ce era de mâncare, absolut tot, mai puțin apa minerală, fusese adus în container din UK. Doi bucătari personali, valeți, tot tacâmul. Escorta de prieteni cu care prințul umbla prin variile sale drumeții: un compozitor, un botanist, un istoric și încă vreo trei-patru, mai degrabă companioni decât experți în (alt)ceva. Ne-am scuturat mâinile la paharul de rigoare, în așteptarea prințului, care a apărut la ora convenită și a stat de vorbă cu fiecare dintre noi câteva clipe. Cu mine, îndrăznesc să spun, câteva clipe în plus: citise cărțile trimise și avea de lămurit câteva detalii. Am vorbit pe tema arhitecturii religioase o bună bucată de vreme, eu explicându-i termenul de „retrofuturism” aplicat în proiectul catedralei patriarhale din 2002. Am mai vorbit atunci despre Temenos Society. *Temenos* înseamnă în grecește bucată de pământ decuplată de la utilizarea comună, spre a fi oferită unui conducător sau zeului. Prin extindere, este vorba despre un teritoriu sau spațiu sacru. Dacă am înțeles bine „pentru că interveniseră și alții în discuție”, era vorba despre un grup de studiu al geometriei sacre în relație cu arhitectura, religioasă sau nu. Dar poate că nu am înțeles bine, pentru că pe Internet nu am mai găsit, după aceea, nimic. Sau, poate, nu este dintre grupurile care țin să fie prezente pe Internet, nu știu. În orice caz, pretind că am avut o discuție încordată și serioasă, vreme de jumătate de oră, cu un interlocutor extrem de competent și de interesat de patrimoniul din România, între altele. Era de față și directoarea de la Mihai Eminescu Trust. Dar, apoi, pentru că nu eram la seminarul de arhitectură religioasă și patrimoniul, ci înainte de o

cină, ASR a trebuit să își întrețină ceilalți câțiva oaspeți români, dintre care cei mai proeminenți erau Principesa Margareta și Principele Radu. Masa a avut loc în trapeza mănăstirii și am avut privilegiul de a sta chiar în fața Prințului Charles, care îi avea de-a dreapta și de-a stânga sa pe principesa României și pe Principele Radu. Acesta din urmă i-a povestit vizita Regelui Mihai I la festivitățile de la Moscova dedicate momentului 1945, unde regele, se pare, fusese extrem de bine primit, ca singur șef de stat din acea vreme încă în viață. În fine. Nu am făcut nici o fotografie, nu am nici o „dovadă” că m-am întâlnit cu Prințul Charles. Cred că e o ființă specială; prinții nici nu pot fi altfel. Extrem de cult și de pasionat de cele ale arhitecturii, patrimoniului, tradiției, ASR este inspiratorul, uneori finanțatorul unor proiecte care sunt extrem de interesante în România.

Cazul Viscri este binecunoscut, în acest sens. Nu știu de ce, aceste exemple nu s-au constituit, încă, în masă critică de natură să declanșeze o acțiune proprie de introspecție asupra modului în care privim patrimoniul, al „nostru” sau al „altora” (sași, maghiari). Cred că ideea cea mai importantă dindărătul acestor proiecte este aceea de community building: comunitatea însăși trebuie să priceapă de ce sunt valoroase casele vechi (unele, nu toate), de ce trebuie ele păstrate, nu neapărat aduse la zi (dar nici ținute cu orice chip în starea „originală”) și de ce patrimoniul trebuie să devină nu doar motiv de mândrie individuală și colectivă, ci și good business.

O altă profesiune

În momentul în care lucrurile au început să se deslușească, după 1990, cu privire la stadiul în care se află arhitectura românească, printre multiplele și gravele curențe lăsate moștenire mediului construit autohton era și reprimarea îndelungă a construcției de biserici. Mai mult, moștenirea era apăsătoare din pricina demolării – prea puțin eficient prevenită – a unui număr de lăcașuri de cult care stăteau în calea faraonicele „grands projects” bucureștene ale

regimului comunist. Văcăreștii, mai cu seamă, au început a fi cu deosebire plânși. Știm acum, după doisprezece ani de la primele întâlniri organizate de UAR pe această temă, că s-a vorbit mult și nu s-a făcut nimic. În schimb, au explodat numericește lăcașurile noi de parohie, indiferent de confesiunea religioasă. Pe post de bilanț, nu e rău că ele au apărut, dar este apăsătoare conștiința urâteniei incalificabile a majorității covârșitoare. Bunăvoința a ținut loc de pricepere, de expertiză reală, iar munca improvizată – de capacitate de a edifica. Chiar acolo unde proiectele erau peste medie, execuția le-a coborât la loc, în indistinție și, convers, absența dorinței de a edifica a blocat accesul la ființă al multor proiecte de excepție. Desigur, lăudând instinctul natural care i-a îndrumat pe credincioși în a construi, trebuie să deplângem absența abilității de a zidi frumos, locuri în care să glorificăm frumusețea creației divine. Care sunt cauzele și ce e de făcut pentru remedierea, măcar în ceasul penultim (pentru că deja s-a produs o saturație a „pieței de biserici”) a acestei nemulțumitoare stări de lucruri?

Prima cauză, pe care deja am sugerat-o, este întreruperea tradiției de meșter sau, apoi, arhitect de biserici. Pentru câteva decenii pline – cele comuniste – s-a pierdut știința, apoi meșteșugul închipuirii și zidirii de spații sacre. Unii istorici vorbesc despre o încă mai timpurie criză, în ceea ce privește răsăritul cel puțin, care își are rădăcinile în occidentalizarea bisericii ruse sub Petru I, moment de la care începând, neoclasicul și ulterior eclectismul vor exclude tradiția bizantină de la fața orașelor celor noi. În ceea ce privește spațiul autohton, lucrurile sunt nuanțate, Moldova și, oarecum paradoxal, dar din pricini diferite, Dobrogea, fiind mult mai expuse uitării tradiției cele bizantine decât Țara Românească, în vreme ce ortodoxia din Transilvania nu a putut, din rațiuni politice mai degrabă decât estetice, să surmonteze presiunea central-europeană în ceea ce privește arhitectura sa de cult.

Momentul interbelic este unul fericit, cu experimente nu lipsite de forță, precum și cu marile catedrale ortodoxe implantate „colonizator” în Transilvania și Banat. Dar, deopotrivă, este de observat o „îmbisericare” a capitalei, cu lăcașuri de parohie de mici dimensiuni și cu mari biserici deopotrivă, care căpătase substanță expresivă și cantitativă în deceniul de domnie al lui

Carol II. Cele câteva lăcașuri ridicate după război nu pot fi considerate ca fiind, singure, în stare să întrețină o tradiție. Restaurările, mai cu seamă cele de după episodul stalinist, sunt cu siguranță importante, chiar atunci când ne apar criticabile (nordul Moldovei); o oarecare doză de agresivitate a la Viollet Le Duc a intervențiilor este astăzi mai evidentă decât la momentul comiterii ei (vezi inventarea acoperișurilor, demolarea „prisoaselor” baroce-austriece care „parazitau” chipurile biserica de la Mănăstirea Neamț). Este un fel de intervenție prea raționalist-arhitecturală și prea puțin, cum se spune în jargonul respectiv, „înduhovnicită”.

Pe scurt, nu se (mai) știe cum se fac bisericile. Nu se mai cunosc tainele, meșteșugurile, subtilitățile care se transmit în descendență directă, neîntreruptă, de la un locaș la altul și de la o echipă la alta. Este mult prea evident deficitul de știință proprie arhitectului de biserici în aproape tot ce s-a făcut după 1989. Nu este doar chestiunea simbolică, teoretic asimilabilă în câteva cursuri, ci mai cu seamă practica epifaniei acestor simboluri în materie edificată. Biserica nu se proiectează la fel ca o bancă. E vorba despre o anumită finețe, lucrurile trebuie calibrate cu „acordul fin”, iar nu cu violența gestului egoist, de mega-arhitect. Spațiul sacru este despre lumină și despre proporții, adică despre ceea ce, din ce în ce mai puțin, este vizibil din ordinea și armonia lumii; prin urmare, experimentul dezagregator nu își are loc aici. Dar tensiunea alterității trebuie să fie prezentă – suntem pe teritoriul celui alt radical – prin urmare, nici domesticitatea apteră a pașii nu e de celebrat, ca scuză pentru incapacitatea de a revizita creator tradiția. Nu există nimic, dar nimic absolut în istoria arhitecturii bizantine care să invite la preluare mimetică și necritică a formelor celor vechi. Dimpotrivă, avem atâtea tradiții, atât pe verticala timpului istoric, cât și pe orizontala chorală, încât este o bucurie să le poți readuce la lumină, altfel, acum.

Îndreptarea spre est

Profesorul meu de la Oxford, specialist în istoria secolului al douăzecilea european, spunea următorul lucru: „Nu există istorie europeană. Există doar germani înaintând spre est și ruși înaintând spre sud”. Nu știu dacă este o zicere originală sau parafrizarea alteia; mi se pare însă că pot invoca spusele profesorului Z. Zeman (atât de dureros verificate chiar de secolul trecut) drept motto al modestului text care urmează. El este menit, mai degrabă, să recapituleze (din punctul de vedere al unei istorii filosofice a spațiului, mai cu seamă a celui arhitectural), chestiunea tensorilor, adică a direcțiilor privilegiate de articulare ale zisului spațiu. Discuția despre centri și periferie, despre orientarea caselor și, mai cu seamă, a templelor este una despre ceea ce face dintotdeauna buna arhitectură, conferind sens existenței noastre de, printre multe altele, utilizatori ai spațiului.

DIRECȚIILE

Pentru a avea o direcție, este nevoie de un punct de pornire și de unul de destinație; direcția le unește. Mai avem nevoie de o tindere (vector, sens), la conjuncția tuturor acestor elemente aflându-se sensul al doilea, adică semnificația.

Banal; cu toate acestea, vom observa că, întocmai precum în fizica eisteiniană, avem nevoie de sisteme de referință pentru a putea vorbi despre orientare în spațiu. Avem, adică, nevoie de centri. Spațiul este orientat relativ la ceva mai mult sau mai puțin fix: corp propriu cel mai adeseori (la rândul său acesta extinzându-și proliferarea în raport cu propriul *omphalos*, gheizer al creșterii și centru), sau repere exterioare corpului. Orientările în raport cu corpul sunt însă moleculare: există șase direcții/grade de libertate, care, nefiind relative la ceva fix în sine, sunt imprecise.

Reperele însele pot fi temporare, circumstanțiale (un copac, un hotar de ogor sau de patrie), sau cvasipermanente la scara vieții umane (Calea Robilor, Steaua Polară, Polii înșiși, formele majore de relief). Firește, astrofizica

a dezvărit și calitatea ultimă a acestor repere molare, de vreme ce toate corpurile cerești își schimbă în permanență poziția – atât cea relativă unul față de celălalt, cât și cea, să zicem, absolută, în raport cu „moment-locul” originar, al Big-Bang-ului.

La limită, orientarea este riguros imposibilă. La această scară, *kosmos*-ul – chintesență, imagine a ordinii – este și el un spațiu neted, al vagabondajului și al dez-orientării, de vreme ce nu există un „Orient” absolut. Și, cu toate acestea, chiar acolo unde nu este posibilă decât orientarea moleculară, în spațiul neted (deșert, spațiu al gheții veșnice, pădure), caravanele umblă, iar ștergerea și rescieriarea micro-reperelor nu înseamnă trimiterea în derivă veșnică a celor ce s-au folosit de ele pentru a face doar pasul următor, în deplină certitudine. Acei „piles in the swamp” kuhnieni servesc pentru o clipă, apoi dispar. Kuhn vorbea despre o scară mai mare a lucrurilor, aceea epistemologică; dar metafora micro-orientării rămâne validă și în sensul său propriu, al parcurgerii spațiului.

MIAZĂZI ȘI MIAZĂNOAPTE. PĂMÂNT ȘI LEMN

Mai întâi, câteva cuvinte despre casă. Avem la dispoziție un mic fragment heideggerian, care ne servește și aici. Arhitecții îl iubesc încă pe Heidegger pentru că acesta pare a le fi oferit argumente dintre cele mai înalte pentru lucrarea lor; de fapt, filosofia artei și a spațiului heideggeriene transcend, folosindu-l, limbajul propriu edificării. Locuirea nu este, bunăoară, (doar) locuire în sensul comun, ci atribuire, sau înființare de locuri, prin efectul instituirii de limite tari, esențiale (*peras*). Templul, casa, statuia zeului, construirea însăși, sunt figuri filosofice, tipuri (types) nu exemple concrete (tokens) de felul celor pe care le celebrăm la istoria arhitecturii.

La fel și aici, în aparent modestul exemplu al casei țărănești. Ce face casa din Pădurea Neagră, orientată spre sud cum se află, privind spre vale? Pentru că, să ne reamintim, opera lucrează, îi face utilizatorului său ceva: locuirea este un proces activ, biunivoc, iar nu o simplă „luare de loc”. Casa ține piept vânturilor, închizându-se către miazănoapte prin zid opac și bine ferit; dar se

Cuprins

O altă profesiune	5
Temenos.....	7
O altă profesiune	10
Îndreptarea spre est.....	13
Tradiția bizantină ca (re)sursă sau De ce și cum am proiectat	
Catedrala Patriarhală Ortodoxă de la București.....	22
Antichitatea a fost ieri.....	37
Experiment în orizontul tradiției	41
Arhitectură pentru caritate.....	48
Mici istorii.....	51
Dreapta credință și strâmbul naționalism	54
VH (Virtual Heritage).....	58
Materiale	60
 Locuri	 69
(pre)texteriorii.....	71
DINCOLO: Acasă	89
Vom uita metropolele?.....	94
Colțul chiliilor	97
Grădinile ca topos sacru.....	99
Cappadochia.....	102
Hristos la Nessebar	108
Fatima.....	111
 Arhitecturi	 115
O pledoarie pentru actualitatea bazilicii.....	117
Curtea de Argeș, reactivarea legendei.....	120

Crucea greacă.....	123
Predând Sf. Sofia străinilor	126
Piatra exilului.....	129
Retrofuturism. Un exemplu standard.....	133
Un oraș creștin.....	136
Arhitectura memoriei revizitată.....	140
Ce (mai) este o capelă?.....	143
Memorialul Holocaustului și contextul său.....	147
Minarete	152
Moschee? Geamie?.....	155
Biserica Sfântului Mormânt	158
Aureole: Los Angeles și Barcelona	161
Sacral în devenire	165
Athosul de după Athos.....	169
Biserici la Roma	170
Sf. Gheorghe cel Mare.....	180
Torcello	183
Westminster Cathedral.....	187
Karlskirche, Viena	189
De vorbă	193
Un spațiu în care te simți deopotrivă acasă și străin	195
În orice țară civilizată, cotidienele au, măcar o dată pe săptămână, o pagină de arhitectură serioasă, de critică	205
A construi împreună o biserică sudează comunitatea.....	220
Argumentul că mai bine casă de bătrâni decât catedrală este prostesc	229